

but in the genitive case – *пуйтэ дѹ Хѡлма* ‘піти до Холма). In the speech of the village residents there have been traced typical features of Kholm dialects as a component of south-western vernacular of the Ukrainian language.

Key words: Berezhno, Kholm province, prosthesis, epenthesis, apheresis, dialect, vernacular.

Стаття надійшла до редколегії
17.05.2013 р.

УДК 81'373.612

Ольга Петрів

Реалізація словотворчого потенціалу непохідних дієслів із семантикою стану в мотивованих іменниках зі значенням «носій стану»

У статті розкрито словотворчу спроможність непохідних дієслів на позначення внутрішнього і зовнішнього стану в мотивованих іменниках зі значенням «носій стану» з позицій основоцентричної дериватології. З'ясовано сполучувальні особливості дієслів стану, які зумовлюють дериваційну поведінку останніх, виявлено континуум девербативів зі словотвірним значенням «носій стану», дано їх стилістичну характеристику і встановлено схематичну модель побудови таких дериватів, що має цінність для практики опису віддієслівного словотворення в сучасній українській літературній мові.

Робота відкриває перспективу подальшого більш розширеного вивчення дериваційного потенціалу дієслів на позначення стану як класу твірних слів.

Ключові слова: дериваційний потенціал, дієслова на позначення стану, носій стану, словотвірне значення, валентність.

Постановка наукової проблеми та її значення. Зацікавленість сучасних лінгвістів словотворчими процесами в мові є не випадковою. Дериватологія як галузь знань містить у собі інформацію про способи словотворення, словотвірні моделі, типи, значення, які мають своє теоретичне застосування завдяки практичній реалізації потужних словотворчих інтенцій носіями мови. Здатність твірного слова продукувати похідні з певним словотвірним значенням становить одну із ключових проблем основоцентричної дериватології [12, с. 63].

Словотвірним значенням «носій стану» характеризуються іменники, мотивовані вербативами на позначення стану. Об'єктом нашого зацікавлення стали лише непохідні дієслова із цією семантикою, адже, як зазначає В. Грещук, «існує певна залежність словотворчої спроможності слова від його похідності/непохідності, більшої чи меншої морфемної складності, загалом довжини. За відсутності дії інших чинників, які визначають дериваційну поведінку твірного слова, зазвичай непохідні твірні словотворчо більш активні, ніж похідні» [10, с. 37]. Крім того, «чим далі слово розташоване від вершини гнізда, тим менша у нього словотворча активність» [цит. за: 10, с. 191]. Тому матеріалом для статті стали 48 непохідних дієслів, зафіксованих в 11-томному «Словнику української мови» [13] та «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [2].

В українському мовознавстві вже здійснені дослідження, присвячені опису словотворчої спроможності прикметників (В. Грещук [10]), певних груп іменників (Р. Бачкур [10], З. Валюх, О. Микитин¹) та дієслів (І. Джочка [5] та Н. Пославська [11; 13]). Дієслова із семантикою стану також були об'єктом вивчення вітчизняних лінгвістів, проте брала до уваги насамперед їхня семантика, інтенційно-валентна структура чи семантико-синтаксична специфіка (праці П. Драгомирецького, Н. Іваницької², Н. Кавери [7], О. Леути [9], О. Семенюк, І. Тимофєєвої¹). Важливість для сучасної

© Петрів О., 2013

¹ Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / З. О. Валюх. – Київ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.; Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 22 с.

² Драгомирецький П. П. Валентно-інтенційна структура локативних дієслів стану (на матеріалі української, німецької та англійської мов) / П. П. Драгомирецький // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 58–60;

дериватології розвідок про дериваційний потенціал окремих груп твірних слів та відсутність досліджень про словотворчу спроможність дієслів на позначення стану в сучасній українській мові зумовлюють **актуальність** обраної теми.

Мета статті – виявити і проаналізувати словотворчий потенціал непохідних дієслів із семантикою стану, втілений у мотивованих іменниках зі значенням «носій стану».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Архісема статичності є концептуальним, інтегральним елементом, на основі якого дієслова на позначення стану об'єднуються в лексико-семантичне поле. Це дає підстави стверджувати, що вони характеризуються і подібними семантичними та синтагматичними параметрами, що, зі свого боку, повинно забезпечити їх однакову дериваційну поведінку.

Словотворча спроможність дієслів у творенні похідних субстантивів визначається сполучувальними характеристиками вербативи, а його валентність виявляється в тому, що дієслово «своєю семантикою формує схему речення, програмує кількість і якість членів речення» [9, с. 56]. Коли ми говоримо про граматичну силу дієслова, його визначальний вплив на кількість актантів, то маємо на увазі залежні від нього іменники [3, с. 111; 1, с. 63], які формують правобічну і лівобічну дієслівну валентність. «Предмети (субстанції) ситуації можуть виконувати ролі суб'єкта, об'єкта дії, визначати просторову чи часову локалізацію процесу, давати узагальнено-кількісну характеристику учасників ситуації» [11, с. 111].

Суб'єкт стану є основним і єдиним учасником типової станової ситуації. Проте стан виникає без активної його участі й «орієнтований на його пасивність» [8]; існування суб'єкта представлене саме по собі, воно не потребує будь-яких зусиль, енергії для своєї підтримки. Сфера поширення стану не виходить за межі суб'єкта, тому такі дієслова «кваліфікують як суб'єктні або як автосемантичні» [6, с. 192].

«Валентний потенціал одновалентних дієслівних предикатів... стану орієнтований лише на позицію суб'єкта, що є носієм стану», проте «семантико-синтаксичну структуру речень з ОДП [одновалентними дієслівними предикатами. – О. П.] стану можуть поширювати валентно непов'язані компоненти атрибутивного, адвербіального й модального типу, які не є зумовленими предикатом, а лише структурно розширюють й інформативно доповнюють зміст висловлювання: *Вражений Івась аж занімів* (В. Малик); *Карналь страждав від спраги* (П. Загребельний); *На городі під грушею тьмаво блищали вміті гарбузи* (Є. Гуцало)» [8].

Дієслова стану поділяються на дві великі групи – вербативи із семантикою внутрішнього стану і вербативи із семантикою зовнішнього стану. Розглянемо континуум похідних зі значенням «носій стану» для кожної з них.

Для дієслів на позначення внутрішнього стану носієм стану найчастіше є людина (*Хлопчик сумує*), інколи тварина (*Собака боїться*) і рідше – частина тіла (*Рука болить*). Продуктивно породжують похідні з указаним значенням тільки ті вербативи, які передбачають суб'єктну синтаксему на позначення істоти. Зокрема, зафіксовано деривати із семантикою «носій стану» від непохідних дієслів на позначення внутрішнього стану, які передають:

1) «фізичний, фізіологічний стан істоти»: *мліти* (*млійко*), *нити* (*нитик* – розм.), *дріматити* (*дрімайло* – жарт.), *спати* (*спанько* – розм.), *сплюх* (*сплюха* – розм.);

2) «емоційно-психічний стан людини»: *страждати* (*страдник*, *страждеалець*), *боятися* (*боягуз*, *небій* – діал.), *мовчати* (*мовчальник*, *мовчун*, *мовчан*), *вередувати* (*вереда* – розм.), *вередій*, *вередник*, *вередун*, *вередуха*), *коверзувати* (*коверзуха* – розм.), *кокетувати* (*кокетка*, *кокетуха* – розм.), *любити* (*любитель*);

3) «ментальний стан людини»: *знати* (*знайко* – розм., *знавець*, *знатник* – заст., рідко), *тямити* (*тямуха* – розм., рідко).

Іваницька Н. Б. Система значеннєвих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів / Н. Б. Іваницька // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 62–68.

¹ Семенюк О. А. Семантична структура речень із предикативами емоційного стану в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Семенюк. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.; Тимофєєва І. С. Семантико-синтаксична структура речень з предикатами фізичного стану особи : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Тимофєєва. – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.

Більшість твірних лексем дериваційно не зреалізували у вказаній семантичній функції свій словотворчий потенціал (кількість вербативів, що мають похідні зі значенням «носій стану», становить 42 % від загальної кількості аналізованих дієслів і 48 % від тих, які передбачають суб'єктну синтаксему зі значенням істоти). Причиною цього може бути відсутність комунікативної потреби в таких номінаціях, адже дієслова із семантикою стану виражають власне-стан, що є тимчасовою характеристикою предмета, він не відтворює його внутрішньої суті й уможливорює те, що особа чи предмет може перебувати і в інших станах [7, с. 69].

Варто зауважити, що девербативи зі словотвірним значенням «носій стану» в більшості випадків є експресивно забарвленими, тому мають обмежене функціонально-стильове використання. У «Словнику української мови» біля значної частини з них є вказівка на їх розмовний характер. Аналізовані похідні в контексті і поза ним містять додаткові смислові нашарування – іронічні, жартівливі, фамільярні, зневажливі: *Мікроби страху – убиває глузд, але живе носій їх* – боягуз (Г. Тарасюк). *Вереди вередував, всім спокою не давав...* (Г. Бойко). *Час прокидатися, спанько ти мій маленький* (Л. Романчук). Сферою побутування таких дериватів найчастіше є розмовний і художній стилі. Лексема *любитель* – стилістично нейтральна, а слова *страдник*, *страждалець* мають книжний, урочистий характер і активно функціонують також у публіцистичному і церковно-богословському стилях: *Насправді ж мучеником є не в першу чергу страдник. Мучеником в першу чергу є свідок, людина, котра дає свідчення своєї віри* (із церковної проповіді).

Похідні лексеми зі словотвірним значенням «носій стану», як уже зазначалося, є образними характеристиками суб'єкта стану, і лише слово *знатник* використовується для позначення людини за родом занять (*знатник* – «те саме, що знахар» [13, т. 3, с. 645]). Відповідно, для всіх інших дериватів стан, який характеризує носія, не є постійним і обов'язковим, має випадковий характер і не пов'язаний із професійною діяльністю.

Змістова структура таких іменників побудована за схемою «той, хто перебуває у певному стані», наприклад: *млійко* «той, хто мліє», *мовчун* «той, хто мовчить», *коверзуха* «той, хто коверзує».

Як зазначає В. О. Горпинич, із погляду семантики серед похідних слів, крім тих, значення яких складається зі значень морфем, що входять до їх складу, є слова, значення яких не можна вивести тільки зі значень їх компонентів. «Кожне з цих слів має додаткові семи, додаткові елементи значення, не пов'язані з морфемною будовою, які звужують те широке значення, що формується твірними морфемами» [4, с. 98]. Такі значення, на думку І. Ф. Джочки, зумовлені позамовними факторами, які ні передбачити, ні встановити неможливо, оскільки вони базуються на периферійних семах, котрі не виражені морфемами [5, с. 23]. Наприклад, *нитик* «той, хто ніє, виражає своє невдоволення [постійно, безперестанку]», *дрімайло* «той, хто дрімає [про людину, надто мляву, неухважну]», *сплюх* «той, хто [багато] спить [любить спати]», *страдник* «той, хто [багато] страждає», *боягуз* «той, хто [дуже] боїться (дуже несмілива, ляклива людина)», *небій* «той, хто не боїться [ніколи і нічого]», *мовчун* «той, хто [завичай] мовчить, не говорить [багато]», *знайко* «той, хто [добре] знає [усе або якусь галузь]», *знавець* «той, хто [досконало, краще за інших] знає [певну галузь]» та ін. У більшості аналізованих субстантивних девербативів додаткова сема пов'язана із кількісним чи якісним ступенем і мірою вияву стану в його носія (*постійно, багато, завичай, добре, досконало*).

Усі непохідні (!) дієслова на позначення зовнішнього стану за семантикою представляють дві групи, які передають локативний стан (*сидіти, лежати, висіти, жити, мешкати* та под.) і стан, що називає оптичні явища (*блимати, жевріти, сяяти* та под.) Вони сполучаються насамперед з іменниковою суб'єктною синтаксею, яка співвідноситься із сильною позицією підмета, та формують граматичний центр двоскладних у формально-синтаксичному плані речень. Незважаючи на те, що всі дієслова зовнішнього стану істоти та предмета відкривають чітку лексично виражену суб'єктну позицію, вони мають різний валентний потенціал і цим відрізняються від дієслів на позначення внутрішнього стану. Вербативи з оптичною семантикою є одновалентними, вербативи з локативним значенням – двовалентними. В елементарному простому реченні останні передбачають дві субстанційні позиції: позицію суб'єкта локативного стану і позицію локатива [7, с. 91].

Лівобічна суб'єктна валентність є облігаторною для всіх аналізованих дієслів на позначення зовнішнього стану. Проте для вербативів зі значенням локативного стану суб'єктом стану може бути істота (найчастіше людина) або предмет, а для твірних із семантикою «стан, що називає оптичні

явища» – тільки предмет. Відповідно, похідні зі словотвірним значенням «носії стану» утворюються лише від тих дієслів, що передбачають суб'єкт-істоту.

«Слова із семантикою суб'єкта стану формуються на базі предикатів стану, які відкривають здебільшого тільки одну – суб'єктну – позицію, тому у морфологічній структурі похідного іменникового слова функціонує, як правило, один корінь у поєднанні з суфіксом» [3, с. 139].

Зі словотвірним значенням «носії стану» зафіксовані деривати від таких дієслів із семантикою «локативний стан»: *бути* (*будько* – розм.), *лежати* (*лега* – розм.) «ледар» (*лежень* – розм., *лежінь* – розм., *лежко* – розм., *лежнюха* – розм.), *стояти* (*стійчик* – заст.), *сидіти* (*сидень* – розм., *сиділка* – розм., *сидуха* – розм., заст.), *жити* (*житець* – розм., *житій* – розм., *житель*), *мешкати* (*мешканець*). Серед похідних виділяємо дві групи найменувань – назва людини за її схильністю часто перебувати в певному стані і назва людини за професійною ознакою. До першої групи належить більшість похідних іменників, які експресивно іменують особу за властивими їй рисами, за станом, у якому вона часто перебуває. Моделлю побудови таких дериватів є синтагма «той, хто перебуває у стані» («той, хто лежить» – *лежень*, «той, хто сидить» – *сидень*, «той, хто живе» – *житець* та ін.) Проте аналізовані девербативи, як і похідні від дієслів із семантикою внутрішнього стану, містять у своєму значенні додаткову характеризувальну або конкретизувальну сему, якої нема у значеннях твірних і яка зумовлена екстралінгвальними чинниками. Пор.: *будько* «той, хто [всюди] був (досвідчена людина)», *лега*, *лежень*, *лежінь*, *лежко*, *лежнюха* «той, хто [багато] лежить [не працює] (ледар)», *сидень* «той, хто [багато] сидить (малорухлива, бездіяльна людина)», *житець*, *житій*, *житель* «той, хто [взагалі десь] живе», *мешканець* «той, хто [десь] мешкає». Більшість субстантивів є стилістично маркованими, мають емоційно-експресивне забарвлення, тому функціонують найчастіше в розмовному або художньому мовленні.

Лише три похідні субстантиви від дієслів на позначення зовнішнього стану називають людей за професійною ознакою – *стійчик* (заст.) «вартовий; черговий десяцький при волосному управлінні» [13, т. 9, с. 711], *сиділка* (розм.) «особа молодшого медичного персоналу, що доглядає тяжкохворих» [13, т. 9, с. 159], *сидуха* (розм., заст.) «жінка, що займається дрібною приватною торгівлею на ринку або на вулиці» [13, т. 9, с. 161]. Ознака за зовнішнім локативним станом, у якому змушені перебувати носії у зв'язку з професійною діяльністю, лягла в основу найменування таких осіб.

Висновок та перспективи подальших досліджень. Отже, здатність непохідних дієслів із семантикою стану породжувати похідні зі словотвірним значенням «носії стану» визначається насамперед сполучувальними особливостями аналізованої групи вербативів, тобто можливістю відкривати облігаторну лівобічну суб'єктну валентність.

Єдиним учасником типової станової ситуації є позбавлений активності суб'єкт стану (у локативних вербативів обов'язковою ще є актантна позиція локатива). Активно породжують похідні із семантикою «носії стану» тільки ті дієслова, при яких обов'язковим є суб'єкт-істота (це вербативи фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного, ментального (внутрішній стан) та деякі локативного стану (зовнішній стан)).

Зреалізувало себе в семантичній позиції «носії стану» близько половини досліджуваних дієслів, що засвідчує про відсутність комунікативної потреби в таких найменуваннях і зумовлене семантичною специфікою цієї групи вербативів. Моделлю побудови таких дериватів є синтагма «той, хто перебуває у стані». Усі похідні зі значенням «носії стану» за семантикою передають назву людини за її схильністю часто перебувати в певному стані (і є її образними характеристиками) і назву людини за професійною ознакою. Крім сем, які впливають із морфемної структури дериватів, останні найчастіше характеризуються додатковими характеризувальними чи конкретизувальними компонентами значення, що зумовлює в багатьох випадках стилістичну обмеженість у використанні іменників зі значенням «носії стану».

Проведене дослідження відкриває перспективу подальшого більш розширеного вивчення дериваційного потенціалу дієслів на позначення стану як класу твірних слів.

Джерела та література

1. Андерш Й. Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова (на матеріалі української мови) / Й. Ф. Андерш // Українське мовознавство. – 1980. – № 8. – С. 62–65.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

3. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підруч. для студ. вищих навч. закл. / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
5. Джочка І. Ф. Дери́ваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 194 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
7. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кавера Наталія Вікторівна. – К., 2007. – 206 с.
8. Каленич В. Семантико-синтаксичні параметри речень з одновалентними дієслівними предикатами стану / Володимир Каленич // Філологія : зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-book-196.html>
9. Леута О. І. Синтаксичні структури з дієсловами стану / О. І. Леута // Мовознавство. – 1988. – № 10. – С. 54–60.
10. Нариси з основоцентричної дериватології / В. Грещук, Р. Бачкур, І. Джочка, Н. Пославська / [за ред. В. Грещука]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.
11. Пославська Н. М. Структурно-семантична характеристика типової словотвірної парадигми дієслів із семантикою «знищувати, перетворювати на руїни» / Н. М. Пославська // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія філологічна. – Х. : ХНУ, 2004. – Вип. 41. – С. 109–113.
12. Пославська Н. Структура словотвірних парадигм дієслів із семантикою «ділити на частини, відокремлювати частину від цілого» / Н. Пославська // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філологічна. – Львів : ЛНУ, 2004. – Вип. 34. – Ч. I. – С. 63–69.
13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Петрив Ольга. Реализация словообразовательного потенциала непроеизводных глаголов с семантикой состояния в мотивированных существительных со значением «носитель состояния». Изучение процессов деривации с опорой на функционирование базовых слов в механизме словообразования является актуальной проблемой современного языкознания.

В статье раскрыт словообразовательный потенциал непроеизводных глаголов с семантикой внутреннего и внешнего состояния в мотивированных существительных со значением «носитель состояния» с позиций основоцентрической дериватологии. Выявлены валентные особенности глаголов состояния, обуславливающие деривационное поведение последних, обнаружен континуум deverбатов со словообразовательным значением «носитель состояния», дана их стилистическая характеристика и установлена схематическая модель построения таких дериватов, что имеет ценность для практики описания отглагольного словообразования в современном украинском литературном языке.

Работа открывает перспективу расширения проблематики исследования деривационного потенциала глаголов как класса образующих слов.

Ключевые слова: деривационный потенциал, глаголы для обозначения состояния, носитель состояния, словообразовательное значение, валентность. **Petriv Olga. Word-formation Potential of Non-derived Verbs Denoting state in Motivated Nouns with the Meaning of «Carrier of State».** The study of derivation processes with the focus on the functional yield of base words in the word-formation process is the topical issue of modern linguistics.

The article reveals the word-formation potential of non-derived verbs denoting internal and external state in motivated nouns with the meaning of «carrier of state» from the perspective of the stem-centered derivatology. The author studies out the collocability of verbs denoting state, predetermining the derivation dynamics of the latter, identifies the continuum of deverbals with the derivative meaning of «carrier of state», represents their stylistic characteristics and provides the schematic model of derivatives building, that is of great value for practical description of deverbal word-formation in the modern Ukrainian literary language.

The article opens the prospects for investigating the derivation potential of verbs as a word-formation class.

Key words: derivation potential, verbs denoting state, carrier of state, derivation meaning, valency.

Стаття надійшла до редколегії
17.05.2013 р.